

Jens Hoff

Antonio Gramscis »praksis-filosofi«

Antonio Gramsci (1891-1937), medstifter og leder af det italienske kommunistparti – PCI, har fortsat aktualitet i dag. I denne artikel søges det påvist, at Gramsci er den »klassiske« marxistiske tænker, som på det teoretiske plan er mest konsekvent og mest original i analysen af »samfundsmæssig praksis«. Dette kommer blandt andet til udtryk i begrebet hegemoni, med hvilket Gramsci forsøger at karakterisere den form for (klasse-)magt og den særlige politiske praksis, som præger de moderne vestlige lande. Udgangspunktet i praksis betyder samtidig en betragtelig udvidelse af politikens genstandsfelt i forhold til common-sense opfattelsen heraf. Gramsci betoner således stærkt betydningen af sprog, kultur, moral og videnskab for reproduktionen af magt og klasseherredømme, hvilket inddrager det civile samfunds institutioner – uddannelsesinstitutioner, massemedier, familie, kirke med flere i »magtens diskurs«.

Indledning

Hvorfor overhovedet beskæftige sig med Antonio Gramsci i dag? – Er det ikke utidig nekrofilii at grave denne gamle marxist frem fra glemslen, og repræsenterer omtale og analyse af dennes tanker ikke blot endnu et forsøg på at afstive et ormædt marxistisk projekt for samfundsforandring, som man efter snart et tiårs intens debat om »det postmoderne« troede var stedt endelig til hvile?

Svaret på sidstnævnte spørgsmål er efter min opfattelse et entydigt nej. Den fornyede Gramsci-interesse inden for samfundsvidenskaberne i den anglosaksiske verden siden midten/slutningen af 1970'erne er velbegrundet.

Denne interesse har for det første en tæt sammenhæng med den politiske krise, som både den traditionelle arbejderbevægelse og det »ny venstre« har befundet sig i i samme periode. For det andet er den knyttet til den fornyede diskussion af forskellige samfundsvidenskabelige grundproblemer.

Med hensyn til den politiske krise har repræsentanter for både det »ny« og det »gamle« venstre mere eller mindre desperat ledt efter og forsøgt sig med nye analysemåder og (i mindre grad) nye politiske strategier. Her har Gramscis arbejde budt sig til, og man har her fundet en politisk tænker, som på et tidligt tidspunkt har reflekteret over en række problemer i det marxistiske »projekt«. Disse problemer viser sig at være tæt forbundet med en række samfundsvidenskabelige grundproblemer, som Gramsci derfor rejser og debatterer.

Hvad enten man derfor betragter sig selv om socialist eller marxist, og således kan have en interesse i Gramscis politisk-teoretiske overvejelser, eller blot i almindelighed er samfundsvidenskabeligt eller videnskabsteoretisk interesseret, er der inspiration og originalitet at hente hos Gramsci. Man kan tale om, at Gramsci, i sin analyse og kritik af forskellige samfundsfænomener og forskellige marxismetretninger, så at sige udvikler et nyt teoretisk »sprog«. Det er dette »sprog«, som er temaet for denne artikel. Givet begrænsningerne i artikelformatet er det imidlertid kun muligt at behandle hovedelementerne heri, ligesom spørgsmålet om

Jens Hoff

Antonio Gramscis »praksis-filosofi«

Antonio Gramsci (1891-1937), medstifter og leder af det italienske kommunistparti – PCI, har fortsat aktualitet i dag. I denne artikel søges det påvist, at Gramsci er den »klassiske« marxistiske tænker, som på det teoretiske plan er mest konsekvent og mest original i analysen af »samfundsmæssig praksis«. Dette kommer blandt andet til udtryk i begrebet hegemoni, med hvilket Gramsci forsøger at karakterisere den form for (klasse-)magt og den særlige politiske praksis, som præger de moderne vestlige lande. Udgangspunktet i praksis betyder samtidig en betragtelig udvidelse af politikens genstandsfelt i forhold til common-sense opfattelsen heraf. Gramsci betoner således stærkt betydningen af sprog, kultur, moral og videnskab for reproduktionen af magt og klasseherredømme, hvilket inddrager det civile samfunds institutioner – uddannelsesinstitutioner, massemedier, familie, kirke med flere i »magtens diskurs«.

Indledning

Hvorfor overhovedet beskæftige sig med Antonio Gramsci i dag? – Er det ikke utidig nekrofilii at grave denne gamle marxist frem fra glemslen, og repræsenterer omtale og analyse af dennes tanker ikke blot endnu et forsøg på at afstive et ormædt marxistisk projekt for samfundsforandring, som man efter snart et tiårs intens debat om »det postmoderne« troede var stedt endelig til hvile?

Svaret på sidstnævnte spørgsmål er efter min opfattelse et entydigt nej. Den fornyede Gramsci-interesse inden for samfundsvidenskaberne i den anglosaksiske verden siden midten/slutningen af 1970'erne er velbegrundet.

Denne interesse har for det første en tæt sammenhæng med den politiske krise, som både den traditionelle arbejderbevægelse og det »ny venstre« har befundet sig i i samme periode. For det andet er den knyttet til den fornyede diskussion af forskellige samfundsvidenskabelige grundproblemer.

Med hensyn til den politiske krise har repræsentanter for både det »ny« og det »gamle« venstre mere eller mindre desperat ledt efter og forsøgt sig med nye analysemåder og (i mindre grad) nye politiske strategier. Her har Gramscis arbejde budt sig til, og man har her fundet en politisk tænker, som på et tidligt tidspunkt har reflekteret over en række problemer i det marxistiske »projekt«. Disse problemer viser sig at være tæt forbundet med en række samfundsvidenskabelige grundproblemer, som Gramsci derfor rejser og debatterer.

Hvad enten man derfor betragter sig selv om socialist eller marxist, og således kan have en interesse i Gramscis politisk-teoretiske overvejelser, eller blot i almindelighed er samfundsvidenskabeligt eller videnskabsteoretisk interesseret, er der inspiration og originalitet at hente hos Gramsci. Man kan tale om, at Gramsci, i sin analyse og kritik af forskellige samfundsfænomener og forskellige marxismetretninger, så at sige udvikler et nyt teoretisk »sprog«. Det er dette »sprog«, som er temaet for denne artikel. Givet begrænsningerne i artikelformatet er det imidlertid kun muligt at behandle hovedelementerne heri, ligesom spørgsmålet om

de politisk-strategiske konsekvenser af Gramscis teoretiske nyorientering ikke vil blive gjort til genstand for nærmere behandling (til disse, se for eksempel Pontusson, 1979; Albæk, 1985; Laclau & Mouffe, 1985; Hoff, 1987).

En kort indledende omtale vil demonstrere dette »sprog« fortsatte vitalitet og dets relation til aktuel samfundsvidenskabelig debat.

Kendetegnende for Gramscis politisk-teoretiske tænkning er således hans forsøg på at forene eller sammentænke strukturer og aktører i analysen af samfundsmæssige fænomener og hans forsøg på at sætte praksis – den sociale handlen – i centrum. Dette kommer tydeligst til udtryk i hans begreber »hegemoni« og »historisk blok« (se nedenfor) og generelt i hans såkaldte »praksis-filosofi« (Gramsci, 1971: 323-472). I denne intention er Gramsci godt og vel 40 år forud for sin tid, idet lignende betragtninger først for alvor vinder indpas i samfundsvidenskaberne med Giddens' struktureringsteori (Giddens, 1979, 1981) og hele den aktuelle struktur-aktør debat inden for politologien og organisationsteorien (se for eksempel Benson, 1977; Astley & Van de Ven, 1983; Lundquist, 1984; Elster, 1985; Bang, 1987; Rothstein, 1988).

Placeringen af praksis i analysens centrum leder endvidere Gramsci til et brud med den traditionelle marxistiske basis-overbygningsmetafor. Det er hans opfattelse, at alle sociale praksiser, også økonomiske, repræsenterer en form for kognitiv omverdenstilegnelse. Det giver derfor ingen mening at skelne mellem en økonomisk/materiel basis og en politisk-ideologisk overbygning. Alle »niveauer« i et samfund må derimod betragtes som lige »idemæssige« eller lige materielle. For Gramsci konstitueres »virkeligheden« så at sige gennem vores opfattelse af den, og en ændret virkelighedsopfattelse bliver derfor en afgørende forudsætning for at kunne ændre selvsamme »virkelighed«.

Med denne opfattelse af alle samfundsfænomener som havende også en »idemæssig«, eller måske snarere en sproglig »regelkonstitueret«, karakter, foregriber Gramsci igen aktuel samfundsvidenskabelig debat. Man kan således trække en linje fra Gramsci, enten direkte gennem Adorno og Horkheimer til Habermas og den moderne Frankfurterskole, eller mere indirekte via Mannheim (1936), Winch (1958), Sebaq (1964) og Plamenatz (1972). Også Althusser's ideologiopfattelse er eksplicit inspireret af Gramsci (Althusser, 1971), ligesom Gramsci har udgjort den væsentligste inspirationskilde for indflydelsesrige diskurs-teoretikere som Laclau og Mouffe (se Laclau, 1977; Mouffe, 1979; Laclau & Mouffe, 1985).

På grund af bruddet med basis-overbygningsmetaforen, og igennem opfattelsen af alle samfundsfænomener som værende praksiskonstituerede, sker der hos Gramsci endvidere en udvidelse af marxismens/den kritiske samfundsvidenskabs genstandsfelt. Denne bør således ikke blot dreje sig om magtforhold i økonomi eller stat, men må i lige så høj grad dreje sig om en kritik af sprog, kultur, moral og filosofi (videnskab), som netop er de redskaber, vi har til at opfatte virkeligheden med. Disse emner optager da også betydelig plads i Gramscis *Prison Notebooks*, hvor vi finder overvejelser over for eksempel uddannelsespolitik, de intellektuelles rolle, urbanisering, det »maskuline« og det »feminine«.

Med dette brud følger for Gramsci imidlertid også nogle problemer med at sondre mellem forskellige samfundsmæssige sfærer eller praksisformer. Han for-

søger at løse dette problem ved at etablere en særlig sfære for reproduktion af sprog, kultur, moral og filosofi. Denne sfære kalder han »civilta« – det civile samfund – og han gør sig mange anstrengelser for at specificere forholdet mellem denne og henholdsvis stat og økonomi.

Også i denne intention – i forsøget på at etablere en særlig teoretisk kategori til forståelse af de mekanismer, der tilvejebringer social integration – kommer Gramscis nutidighed til syne. Hans civilsamfundsbegreb har således tjent som en inspirationskilde for en del anvendelser af dette begreb gennem det sidste tiår (se for eksempel Hviid Nielsen, 1984, 1986), ligesom der er klare lighedspunkter mellem dette begreb og Habermas' livsverdens-begreb (Habermas, 1981).

Hegemoni

Gramsci anvendte i udgangspunktet begrebet »hegemoni«, således som det blev anvendt i det russiske socialdemokrati og af Lenin. For disse betegnede det en bestemt proletariats strategi i den revolutionære proces, hvor arbejderklassen gjorde sig selv til centrum i et system af klassealliancer. I løbet af første del af Gramscis *Prison Notebooks* ændrer begrebet imidlertid indhold og kommer nu til også at omfatte de herskende klassers praksiser. Hegemoni fremstår herefter hos Gramsci som først og fremmest en betegnelse for borgerskabets politiske og moralsk-intellektuelle lederskab i forhold til andre grupper/klasser. Men til forskel fra Lenin, som lægger vægt på det politiske lederskab, kommer Gramsci i stigende grad til at lægge vægt på det moralsk-intellektuelle eller kulturelle lederskab.

Dette er det springende punkt, for hvor et politisk lederskab kan baseres på et konjunkturelt sammenfald af interesser, hvor de involverede parter bevarer deres egen identitet, kræver et moralsk-intellektuelt lederskab, at bestemte »ideer« eller »værdier« deles af de involverede parter. Intellektuelt og moralsk lederskab nødvendiggør således en syntese; dannelsen af en »kollektiv vilje«, som igennem de ideer, den udtrykker, og det politiske projekt, den ridser op, kan blive det kit, som sammenbinder en »historisk blok« af forskellige sociale grupper.¹

Hegemonibegrebet adskiller sig således fra klassealliancebegrebet og må snarere siges at ændre eller erstatte det traditionelle marxistiske ideologibegreb. Ideologien eller hegemoniet kan blot ikke længere ses som et overbygningsfænomen, et »system af ideer« eller »falsk bevidsthed«. Gennem hegemonibegrebet får ideologien en materiel struktur. Den bliver nu set som et organisk hele, kropsliggjort i en mængde forskellige institutioner; altså en *praksis*. Det er derfor formodentlig mest korrekt at betegne hegemoni som et praksis-begreb; et begreb hvis formål er nærmere at indholdsbestemme den særlige politiske praksis, som karakteriserer de moderne vestlige demokratisk-kapitalistiske lande.

Man kan således betegne en klasse eller social gruppe som hegemonisk, når det lykkes den, gennem moralsk-intellektuelt arbejde (»reform«), at artikulere et hegemonisk princip, som tilgodeser andre sociale klassers og gruppers interesser, og som disse derfor slutter aktivt op om.² Ikke som hos for eksempel Althusser (1971), hvor en klasse påtvinger andre sociale grupper sin ideologi som følge af kontrol over de ideologiske statsapparater.

I hvilket omfang inddrager eller må et hegemoni inddrage staten og økonomien for at fungere? Hvilken grad af politisk og økonomisk »lederskab« er med andre ord nødvendig, for at det moralsk-intellektuelle lederskab kan fungere? Dette spørgsmål er særdeles omdiskuteret, og her skilles vandene virkelig i de forskellige Gramsci-fortolkninger. Gramsci selv gør bestemt heller ikke tingene nemmere ved i sidste del af *Prison Notebooks* at ændre hegemonibegrebet til også at omfatte staten,³ eller ved sin bemærkning om, at »hegemoniet fødes i fabrikken« (Gramsci, 1971: 285).

Disse bemærkninger giver dog ikke grund til at ændre på, hvad der er sagt ovenfor. For Gramsci er det utænkeligt, at en social gruppe/klasse kan være (blive) hegemonisk uden at spille en væsentlig (afgørende) rolle på både det økonomiske og det politiske plan, og han skrev da også:

»... hvis hegemoniet er etisk-politisk, så må det også være økonomisk; det må have et fundament i den afgørende rolle, som den (samfundsmæssigt, J. H.) ledende gruppe spiller i centrum af (landets, J. H.) økonomiske aktivitet« (Gramsci, 1971: 178, egen oversættelse).

Imidlertid er det sandt, som flere forfattere fremhæver (se for eksempel Jessop, 1982:143-44), at Gramsci var temmelig uinteresset i økonomiske spørgsmål og ikke på tilfredsstillende vis fik behandlet forholdet mellem økonomi og hegemoni.

For at råde bod på dette har Jessop (1983) introduceret begreber som akkumulationsstrategi og økonomisk hegemoni. Jeg skal ikke her gå ind i en nærmere beskrivelse af disse begreber, men blot i enighed understrege nødvendigheden af en levedygtig akkumulationsstrategi for etableringen af det økonomiske hegemoni, som må være en hjørnesteen i opretholdelsen af det samfundsmæssige hegemoni. Jessop foreslår desuden begrebet »hegemonisk projekt« til præcisering af de specifikt politiske dimensioner i hegemonibegrebet. Han skriver herom, at:

»Nøglen til udøvelse af et sådant (hegemonisk, J. H.) lederskab er udviklingen af et specifikt »hegemonisk projekt«, som i sig indeholder løsningen af problemet om forholdet mellem særinteresser og fælles (nationale, J. H.) interesser« (1983: 100, egen oversættelse).

Som eksempel på sådanne hegemoniske projekter nævner Jessop den keynesianske velfærdsstat og »Thatcherisme« og skriver, at:

»Det bemærkelsesværdige ved succesfulde hegemoniske projekter er deres evne til at cementere en »historisk blok«, hvilket involverer et organisk forhold mellem basis og overbygning« (1983: 106, egen oversættelse).

Med disse begreber foretager Jessop en nødvendig præcisering og en nyttig videreudvikling af Gramscis hegemonibegreb. Jessops anvendelse af termene strategi og projekt fremhæver således aktør-elementet i Gramscis politiske teori og kulturen (ideologien) som en aktiv samfundsforandrende kraft, hvilket er helt i tråd med Gramscis hegemoniopfattelse. Et minus er, at Jessop måske ikke helt får

fat i rækkevidden af Gramscis brud med basis-overbygningsmetaforen (se nedenfor).

Inden vi som afslutning på dette afsnit skal se på forskellige typer af hegemoni, kan der kort være grund til at se på, gennem hvilke institutioner, praksiser og agenter hegemoniet skabes og udøves. Ifølge Gramsci sker dette igennem »den samling af organismer eller institutioner, som almindeligvis betragtes som private« (Gramsci, 1971: 12), og han nævner som eksempler kirken, massemedierne, de politiske partier, skolen og familien. Disse institutioner benævner han »hegemoniske apparater«, og da hegemoni hæftes til det civile samfund, kan disse institutioner siges at udgøre det civile samfunds infrastruktur.

Hegemoni i »traditionelle« og »moderne« stater

Det er ovenfor antydnet, at hegemoni er den typiske eller normale tilstand i kapitalistiske samfund, og at hegemoniske projekter på den ene eller den anden måde er i stand til at sikre støtte fra alle væsentlige sociale kræfter bag en bestemt klasses eller social gruppes herredømme. Dette er imidlertid en fejlagtig opfattelse af hegemoni, og den ville udpege en alt for stor gruppe af kapitalistiske stater som værende karakteriseret ved en form for hegemonikrise. Der må derfor sondres mellem forskellige typer af hegemoni, og diskussionen heraf optog da også Gramsci stærkt, især i forbindelse med den italienske stat (se Gramsci, 1971: 52-120).

Gramsci var opmærksom på, at forholdet mellem stat og civilt samfund var kvalitativt forskelligt i henholdsvis de »traditionelle« nationalstater (de antikke og middelalderlige) og i den »moderne« stat (den kapitalistiske). Han skrev således:

»Både i den antikke og i den middelalderlige stat var den politisk-territoriale og sociale grad af centralisering minimal. Staten kunne på en vis måde betragtes som en mekanisk blok af forskellige sociale grupper; ofte bestående af forskellige racer: indenfor den politisk-militære magtsfære, en magt som kun lejlighedsvist udøvedes, havde de underordnede grupper deres eget liv, deres egne institutioner osv. Ind imellem påtog disse institutioner sig også statsfunktioner, hvilket gjorde staten til en føderation af sociale grupper med adskilte funktioner, som ikke var organiseret til forfølgelsen af et fælles mål« (her efter Femia, 1981: 49, egen oversættelse).

Med dette citat ser Gramsci en væsentlig forskel mellem den grad af social integration, der er nødvendig i henholdsvis den »traditionelle« nationalstat og den »moderne«. Den »traditionelle« nationalstat var kendetegnet ved en »primitiv« form for stat, hvor forholdet mellem almindelige menneskers dagligdag og det større økonomisk-politiske system var fjernt og indirekte. I modsætning hertil er den kapitalistiske stat, som den første »moderne« stat, kendetegnet ved en meget højere grad af interdependens mellem stat og civilt samfund, og den »moderne« stat:

»... substituerer »den mekaniske blok af sociale grupper« med deres underordning under den ledende og herskende gruppes aktive hegemoni. På denne måde forsvinder anakronistiske former for autonomi, som imidlertid genfødes i andre former: som politiske partier, fagforeninger, kulturelle sammenslutninger, etc.« (Femia, 1981: 49, egen oversættelse).

Disse autonome institutioner (det civile samfunds institutioner) kommer ifølge Gramsci til at spille en afgørende rolle i indkorporeringen af »masserne« i borgerskabets herredømme. Dette forhold er for Gramsci det karakteristiske træk ved den moderne stat. Han kalder den derfor en »sand« stat, i den forstand, at den hviler på de regeredes konsensus, ligegyldig hvor overfladisk eller manipuleret denne konsensus kan vises at være.

Hegemoni i borgerlig-kapitalistiske stater og i »arbejderklassens stat«

Ligesom der er en kvalitativ forskel på den form for hegemoni eller social integration, der er nødvendig i henholdsvis den »traditionelle« nationalstat og den »moderne«, ser Gramsci en kvalitativ forskel mellem hegemoniet i den borgerlig-kapitalistiske stat og det nødvendige hegemoni i en »arbejderklassens stat«. Mens det første altid i en vis forstand er »overfladisk« eller »passivt«, må det sidstnævnte være ekspansivt og aktivt. Arbejderklassens hegemoni må således nødvendigvis bygge på en aktiv og direkte opslutning og deltagelse fra de øvrige udbyttede klasser og lag (jfr. Lenins hegemoniopfattelse). Arbejderklassens hegemoni må vokse op nedefra via arbejderklassens og massernes selvorganisering i fabrikker og politisk-kulturelle hegemoniske apparater. De »organisk intellektuelle« og avantgarde-partiet må lede og uddanne masserne gennem en stadig dialog. Der kommer derved til at eksistere en dialektisk og organisk relation mellem lederskab og masser, som ifølge Gramsci bør udelukke enhver repressiv adskillelse af de ledende og masserne, samt hindre enhver reduktion af demokratiet til (kun) dets legale aspekt af parlamentarisk eller korporativ deltagelse.⁴

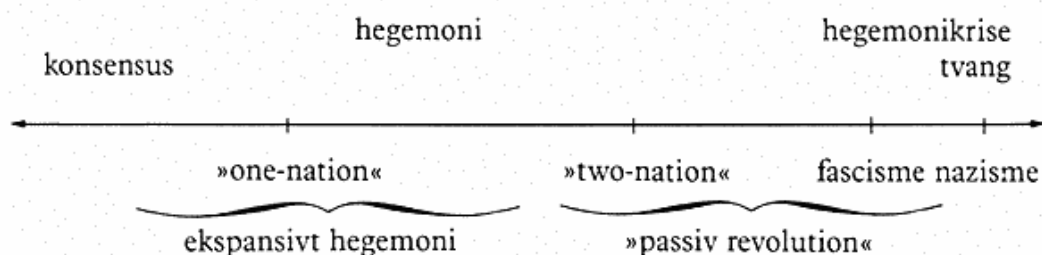
Hegemoni i kapitalistiske samfundsformationer

Mens Gramsci således sonder mellem de kvalitativt forskellige typer af hegemoni, som kendetegner forskellige typer af stater, kan der også være stor forskel på den form for hegemoni, der kendetegner forskellige kapitalistiske samfundsformationer. Med udgangspunkt i antagelsen om, at et (klasse-)herredømme altid kommer til udtryk igennem en bestemt kombination af tvang og konsensus, forsøger Jessop (1983) at udvikle en typologi, der kan dække forskellige former for borgerligt klasseherredømme. Hovedsondringen går her mellem »one-nation« og »two-nation« hegemoniske projekter (Jessop, 1983: 103).

»One-nation« hegemoniske projekter tilsigter et omfattende (ekspansivt) hegemoni, hvor formålet med projektets politisk-økonomiske strategi er at vinde hele befolkningens støtte gennem materielle koncessioner og symbolske belønninger. Eksempler er her igen forskellige typer af keynesianske velfærdsstater. »Two-nation« hegemoniske projekter tilsigter et mere begrænset hegemoni, som blot skal kunne mobilisere de strategisk vigtige sektorer i befolkningen, mens omkostningerne ved den førte politik skubbes over på befolkningens andre grupper. Eksempler er her »Thatcherisme« eller »Reaganisme«.⁵

Den grundlæggende idé er, at de forskellige typer af hegemoniske projekter kan placeres på et kontinuum, der går fra projekter, der bygger på et meget omfattende hegemoni, over »two-nation« projekter til herredømmeformer, der bygger på åben repression mod store dele af befolkningen. Dette er illustreret i figur 1.

Figur 1. Typer af hegemoniske projekter

Vi noterer her, at ifølge Jessop er »one-nation« projekter kendetegnet ved et ekspansivt hegemoni. Dette er ikke i overensstemmelse med Gramsci, der kun bruger betegnelsen »ekspansivt hegemoni« om arbejderklassens hegemoni, der som nævnt ses som kvalitativt anderledes end borgerskabets. Borgerlige former for hegemoni er hos Gramsci altid udtryk for en form for passiv konsensus, som ikke kræver massernes aktive og direkte deltagelse. Jessops »one-nation« projekt forstås derfor bedst som repræsenterende et succesfuldt borgerligt hegemoni med høj grad af passiv konsensus.

Den integrale stat

For Gramsci består enhver form for (klasse-)herredømme, jfr. figur 1, af tvang og konsensus. Det er derfor helt utilstrækkeligt kun at betragte staten som en samling tvangsapparater, især den borgerlige-demokratiske stat, hvor den sociale integration er vigtigere end i nogen tidligere historisk epoke. Et adækvat statsbegreb må derfor referere til staten som:

»Hele det kompleks af praktiske og teoretiske aktiviteter gennem hvilke den herskende klasse ikke bare opretholder sin dominans, men også bliver i stand til at vinde tilslutning fra de, som den hersker over« (Gramsci 1971: 244, egen oversættelse).

På den baggrund kan Gramsci definere staten som:

»... Staten er lig med politisk samfund + civilt samfund; med andre ord hegemoni beskyttet af »tvangens rustning« (Gramsci 1971: 262-63, egen oversættelse).⁶

Denne »udvidelse« af statsbegrebet – i forhold til for eksempel institutionelle statsdefinitioner – til også at omfatte de af det civile samfunds institutioner, som medvirker i reproduktionen af en bestemt social gruppes/klases hegemoni, har givet anledning til en del diskussioner, om præcis hvilke institutioner der indgår i stat og civilsamfund, og om hvor præcis grænsen går mellem de to sfærer.

Dette spørgsmål kan hos Gramsci ikke besvares abstrakt, men kun ved at stille spørgsmålet om reproduktion af et (klasse-)herredømme i en bestemt historisk konjunktur. Igennem Gramscis egne historisk-politiske analyser bliver det således klart, at bestemte af det civile samfunds institutioner, som eksempelvis kirken eller visse politiske partier i bestemte historiske perioder fungerer som hege-

moniske apparater og altså er en del af statsapparatet, mens de i andre perioder kan have den modsatte funktion.⁷

Det »nye« i Gramscis statsbegreb, i forhold til andre marxistiske statsbegreber, består således i, at de sociale relationer i det civile samfund (kirke, massemedier mv.) også ses som udtryk for magtrelationer, og at disse magtrelationer sidestilles med dem, der kommer til udtryk gennem rådigheden over statens tvangsapparater.

Dette udvider på en gang statens sociale basis betragteligt, og forståelsen af politik må ændres i overensstemmelse hermed. »Der bliver tale om«, som Albæk skriver, »at tage en række magtrelationer alvorligt, som flertallet af de socialistiske kræfter traditionelt har overset, også selv om de kampe, der relaterer sig hertil ikke udtrykkes gennem de traditionelle kanaler for politik« (Albæk, 1985: 19-20).

Den afgørende rolle, som hegemoniet ifølge Gramsci var kommet til at spille i de moderne borgerlig-demokratiske vesteuropæiske samfundsformationer i reproduktionen af borgerskabets herredømme, nødvendiggjorde også en ny politisk strategi for arbejderklassen. Frontalangrebet på staten – den hurtige revolutionære omvæltning (»war of manoeuvre«) – måtte opgives og erstattes af den langsomme positionskrig (»war of position«) med henblik på at vinde positioner på den politisk-kulturelle front.

Det civile samfunds institutioner gøres hermed til en »krigszone«, som det ifølge Gramsci var nødvendigt for arbejderklassen og dens allierede at erobre væsentlige styrkepositioner i, for herigennem at opnå den »reversal of hegemony«, som er en forudsætning for en succesfuld revolution. Manglede en sådan forudgående »revolution of the spirit«, ville enhver erobring af statsmagten blive forbigående.

Denne strategiopfattelse har ledt til adskillige læsninger af Gramsci som reformist. Jeg skal ikke her tage stilling til disse læsninger (se hertil Pontusson, 1979), men blot påpege, at selvom Gramsci henviste »manøvrekrigen« til anden række, mente han, som Lenin, at arbejderklassen kunne blive tvunget til at bruge den. Ligeledes fremholdt han konsistent igennem sit forfatterskab nødvendigheden af en ny statstype med nye typer af demokratiske institutioner, i forbindelse med arbejderklassens ekspansive hegemoni.

Civilt samfund

Gramsci hævdede selv, at hans begreb civilt samfund var overtaget fra Hegel og således skulle svare til dennes begreb »bürgerlicher Gesellschaft« (se for eksempel Bobbio, 1979).

Imidlertid er Gramscis brug af begrebet klart forskellig fra Hegels, ligesom hans brug af begrebet adskiller sig væsentligt fra Marx's. Der er således tale om, at begrebet hos Gramsci får et nyt betydningsindhold med vidtrækkende konsekvenser for den marxistiske tradition.

Hegels civilsamfundsbegreb

Hegel instituerer med sit begreb »bürgerliche Gesellschaft« et radikalt brud med hele den naturretlige tradition fra Hobbes over Rousseau til Kant. I denne tradition, og endnu længere tilbage, havde udtrykket »Societas Civilis« betegnet den

verdslige stat i modsætning til enten naturen eller gudsriget. Stærkt præget af sin samtids store økonomiske og politiske forandringer vender Hegel nærmest denne begrebsanvendelse på hovedet. I hans begrebssystem er hovedmodsætningen ikke længere natur versus civilisation, men civilt samfund («bürgerliche Gesellschaft») versus stat. Begrebet «bürgerliche Gesellschaft» kommer således til at betegne det »før-politiske« samfund, dvs. den samfundsmæssige sfære, som indtil Hegel var blevet kaldt »natur-samfundet«. Tyngdepunktet i »die bürgerliche Gesellschaft« ligger for Hegel så afgjort i »behovssystemet« (»das system der Bedürfnisse«)⁸ eller økonomien, og han var i sin nydefinition klart influeret af de engelske økonomer (Ricardo, Smith), for hvem de økonomiske relationer konstituerede ryggraden i »før-stats«-samfundet, og hos hvem forholdet mellem »før-stat« og stat i stigende udstrækning blev set som en adskillelse af en sfære for økonomiske relationer og en sfære for politiske institutioner.

De samfundsmæssige forandringer, som Hegel explicit knyttede sammen med sin begrebsudvikling, var for det første, hvad man med et moderne udtryk kunne kalde »funktionstømningen« af familien, og for det andet dannelsen af den moderne stat.

Den »funktionstømning« af familien, som Hegel iagttog, var først og fremmest den nedbrydning af familien som økonomisk enhed, der fulgte med udbredelsen af lønarbejdet og etableringen af store, nationale og internationale markeder. Familien udgør således ikke længere noget »samfund« i sig selv, men opløses i sine enkeltbestanddele. »Husholdningen« udgør ikke længere samfundets grundenhed, heller ikke i retlig forstand. Den enkelte rives ud af husholdningen og bliver »Sohn der bürgerlichen Gesellschaft« (Hegel, 1968: 23). Familien tildeles således af Hegel en underordnet samfundsmæssig placering og kan kun danne basis for »die bürgerliche Gesellschaft«, men er ikke selv en del heraf.

Denne udvikling af familien så Hegel som parallel med udviklingen af den »moderne stat«. Den »moderne stat« var for Hegel den franske eller nordamerikanske stat, som havde optaget den borgerlige revolutions frihedsprincipper i sig. Det var den stat, som i sin konstitution garanterede individerne som frie og lige, og som gennem opgøret med feudale herredømmeformer og korporative bånd så individet som centrum i retssystemet og garanterede det de abstrakte individers ret. Herigennem »privatiseredes« individet, og grunden var lagt til sondringen mellem borgeren som »bourgeois« – som økonomisk aktiv, som ejendomsbesidder – og som »citoyen« – som statsborger og deltager i den politiske offentlighed.

I modsætning til de nævnte engelske økonomer var Hegel imidlertid skeptisk over for økonomiens eller »behovssystemets« selvregulerende evne. Han mente tværtimod, at »behovssystemet« overladt til sig selv ville resultere i et herredømme af »opløsning, elendighed og fysisk og etisk korruption« (Bobbio, 1979: 28), som måtte reguleres, domineres og annulleres af staten. Staten ses derfor af Hegel som den samlende idé, den fornuftige harmoniskaber, virkeliggørelsen af den højere moral, »Die Sittlichkeit« (Hegel, 1968: 168-237).⁹

Jeg skal ikke her komme nærmere ind på Hegels moralbegreb, men blot konstatere, at ifølge Hegel var moralens oprindelige placering i familien gået tabt med familiens »funktionstømning«. Moralen måtte derfor påføres individerne udefra

gennem den abstrakte ret, gennem politi og domstole og gennem korporation (medlemskab af en stand). Området, hvor dette sker, er »die bürgerliche Gesellschaft«, der således hos Hegel både er område for »behovssystemet« og området for den abstrakte ret, for moralen og skaber af grundlaget for familien og dens forhold (men som ikke rummer familien). Moralens (»Die Sittlichkeit«) eller »die bürgerliche Gesellschaft« bliver således »midten« i Hegels begrebssystem. Dette forbindelsesled mellem stat og familie havde indtil Hegel ikke haft nogen selvstændig placering i politik-teorien.

Når Hegel derfor taler om staten som »virkeliggørelsen af den sædelige idé« (moralen), er det, fordi han betragter staten som fremtrædelsesform for »die bürgerliche Gesellschaft« (»Erscheinungswelt des Sittlichen«, Hegel, 1968: 191), på samme måde som senere Marx skulle gøre det. Hos Marx får dog »die bürgerliche Gesellschaft« et andet indhold end hos Hegel, jfr. nedenfor.

Herudover er der to ting ved Hegels begreb om civilsamfundet, som må fremhæves, fordi de kan genfindes hos Gramsci, og som dermed til en vis grad retfærdiggør Gramscis påstand om, at hans begreb er afledt af Hegels:

– »Die bürgerliche Gesellschaft« fremtræder for Hegel som den subjektivitetsdannende sfære (Hegel, 1968: 195-96). For Gramsci spiller det civile samfund en lignende rolle.

– Hegel betegner »die bürgerliche Gesellschaft« som »den ydre stat« – »nød- og fornuftsstaten« (»... den ausseren Staat – Not- und Verstandesstaat«, 1968: 193). Vi noterer her ligheden med Gramscis formel om, at staten er lig med det politiske samfund + det civile samfund.

Marx's civilsamfundsbegreb

Marx overtager Hegels civilsamfundsbegreb næsten uforandret (se for eksempel Marx/Engels, 1964: 337-391); men med tiden ændres begrebets indhold, og i Marx's manddomsværker fremstår det som væsensforskelligt fra Hegels. Der sker tre afgørende forandringer med begrebet gennem Marx's anvendelse og kritik heraf.

For det første forsvinder familien, som allerede hos Hegel har en nedprioriteret status, som et selvstændigt element i samfundstotaliteten. Den opsuges i »die bürgerliche Gesellschaft«, og Marx opererer således tidligt udelukkende med dikotomien »bürgerliche Gesellschaft« – »politischer Staat«.

Den egentlige nyskabelse og originalitet hos Marx ligger i at forbinde Hegels »behovssystem« med de specifikke kapitalistiske produktions- og bytterelationer. Allerede tidligt, i den periode som Cohen (1982) kalder Marx's »immanente kritik« af »die bürgerliche Gesellschaft«, betragter Marx (som Hegel) økonomien som præget af egoistiske særinteresser, men han ser (modsat Hegel) den »moderne stat« som en garant for den fortsatte forfølgelse af disse særinteresser. I sin analyse af den franske og nordamerikanske revolutions friheds- og menneskerettigheder (i »Zur Judenfrage«) viser han således, hvordan disse rettigheder, især garantien af den private ejendomsret og næringsfriheden, »ikke lader mennesket finde virkeliggørelsen af sin frihed i andre mennesker (som Hegel skriver, J. H.),

men derimod sin friheds skranke» (Marx/Engels, 1964: 365). Det politiske liv bliver dermed ikke til en garanti for nogen form for universalitet (sandt demokrati), men blot til et middel til at opnå det borgerlige samfunds (egoistiske) mål.

Senere, i Marx's økonomikritiske værker, undergår begrebet en yderligere forandring, således at »bürgerliche Gesellschaft« nu helt identificeres med dets »anatomi« – den kapitalistiske produktionsmåde. Dennes udbytnings- og arbejdsdelingsrelationer ses nu som de fundamentale strukturer, gennem hvilke mennesket individualiseres (subjektiveres) og gennem hvilke alle dets relationer – retlige, politiske og kulturelle – bliver til sociale relationer (jfr. hertil Cohen, 1982).

»Die bürgerliche Gesellschaft« bliver hermed til brydningsstedet mellem produktivkræfter og produktionsforhold, og dermed som Marx skriver: »Den sande kilde til og skueplads for hele historien« (se Bobbio, 1979: 29). Hermed historiseres imidlertid også, som Cohen kritisk skriver (1982: 87), kapitalismens politiske økonomi, og Marx's teori om »die bürgerliche Gesellschaft« får form af et postulat om en til alle tider værende autonom økonomi, hvorpå der rejser sig en juridisk og politisk overbygning, og hvortil der svarer bestemte former for social bevidsthed.

Staten bliver således også for Marx en fremtrædelsesform for »die bürgerliche Gesellschaft«, hvis indhold imidlertid ikke, som hos Hegel, er »moralen« (»die Sittlichkeit«), men derimod den politiske økonomi.

Den tredje forandring af begrebet knytter sig til Marx's iagttagelse af den monopolisering af det politiske liv, som fulgte med dannelsen af den »moderne stat«. I første omgang (i de tidlige skrifter) koncentrerer Marx sig om de uheldige virkninger dette har for »die bürgerliche Gesellschaft«, såsom tabet af fællesskab og fornægtelsen af et meningsfuldt medborgerskab for det civile samfunds medlemmer (»depolitiseringen af den moderne individualitet«).¹⁰ I anden omgang (i de senere værker) peger han på, at dette må betyde, at politiet, det juridiske system mv. ikke, som hos Hegel, kan ses som en del af »die bürgerliche Gesellschaft«, men er repræsentanter for den statslige administration af det civile samfund. For Marx blev konklusionen på disse overvejelser derfor, at staten måtte opfattes som et tvangsapparat; en forlængelse af klassesdominansen i økonomien, og som et sekundært og underordnet moment i forhold til »die bürgerliche Gesellschaft« (jfr. Bobbio, 1979: 23).

Gramscis civilsamfundsbegreb

Som vi har set ovenfor knyttede Gramsci hegemoni-funktionen til det civile samfund. De afgørende kampe om hegemoniet, og dermed i vid udstrækning om det politiske herredømme, udkæmpes i og imellem det civile samfunds institutioner, af hvilke Gramsci nævner kirken, massemedierne, de politiske partier, skolen og familien som de vigtigste. De fleste af disse institutioner vil i en given konjunktur medvirke til at skabe, støtte og legitimere en bestemt social gruppe/klasses herredømme og udgør dermed såkaldte hegemoniske apparater. I denne egenskab er de en del af den integrale stat (men der bliver ingen præcis institutionel afgrænsning mellem stat og civil samfund). Vi så også ovenfor, hvorledes Gramsci forsøgte at

afgrænse hegemoniet (og dermed det civile samfund) i forhold til økonomien og i forhold til statens tvangsapparater. Denne intuitive fornemmelse af Gramscis civilsamfundsbegreb kan der være grund til at udbygge på to punkter.

For det første ved at se nærmere på, hvorledes Gramsci opfatter forholdet mellem basis og overbygning (og hermed på, hvorledes Gramscis og Marx's begreber om det civile samfund forholder sig til hinanden).

For det andet ved at se nærmere på, hvad Gramsci mener med formuleringen, at det civile samfund udgør »det etiske indhold i staten«, eller at »det civile samfund tilhører overbygningen«¹¹ (og hermed på forholdet mellem Gramscis og Hegels begreber om det civile samfund).

Jeg skal her gennemgå disse punkter under et.

Som allerede indledningen antydede, var Gramsci stærkt skeptisk over for visse marxismerebningerens økonomiske determinisme og marxismens immanente positivisme. Disse to defekter ved marxismen hang for Gramsci sammen, og hans opgør med den »immanente positivisme« førte logisk til hans problematisering af økonomisk determinisme.

Pladsen her tillader ikke en detaljeret gennemgang af Gramscis opgør med positivismen i form af den »videnskabelige marxisme«. Det må være tilstrækkeligt at påpege, at Gramsci – blandt andet i sin kritik af Bukharins såkaldte »Popular Manual« (engelsk udgave: *Historical Materialism: A System of Sociology*, London 1926) – insisterede på, at »objektverdenen«, den ydre verden, ikke kan opfattes som en verden af objektive facts, logisk adskilt fra videnskabsmandens/undersøgerens værdier og beskrives på en objektiv, neutral måde. »Selv naturvidenskaben«, skrev Gramsci, »fremstår ikke som objektiv; den kommer altid til syne i en ideologisk iklædning, og konkret er videnskab derfor foreningen af iagttagelser med en hypotese, eller et system af hypoteser, som overskrider de blotte objektive facts« (her efter Femia, 1981: 73, egen oversættelse).

For Gramsci spillede den menneskelige bevidsthed altid en uafhængig og kreativ rolle, og han kunne derfor skrive om Bukharin og andre »videnskabelige materialister«, der søgte årsagen til al social adfærd i samfundets økonomiske basis:

»Den påstand (som bliver præsenteret som et grundlæggende postulat i den historiske materialisme), at enhver politisk og ideologisk bevægelse kan præsenteres og forklares som et umiddelbart udtryk for samfundsstrukturens (»basis«, J. H.) indretning, må afvises teoretisk som primitiv infantilisme« (Femia, 1981: 73, egen oversættelse).

Af samme grund måtte Gramscis opfattelse af forholdet mellem basis og overbygning også blive et andet end det, der præsenteres med væsen-fremtrædelsesmetaforen. Overbygningen kan ikke reduceres til et forum for (skjulte) økonomiske modsætninger, men er »en realitet, ... objektiv og operativ, for den er det område, hvorpå mennesket opnår bevidsthed om sin sociale placering og sine opgaver« (Gramsci, 1971: 117, egen oversættelse). Forholdet mellem basis og overbygning må derfor »nødvendigtvis være interaktivt og reciprok« (Gramsci, 1971: 119).

Det »område, på hvilket mennesket opnår bevidsthed om sin sociale placering og sine opgaver« er det civile samfunds område, og Gramsci omtaler det også som

området for »katharsis«: området, hvor nødvendigheden (kan) opløses i frihed. For Bobbio (1979: 34-35) bliver det det område, hvor »det etisk-politiske moment, som er frihedens moment (forstået som bevidstheden om de materielle betingelser), dominerer det økonomiske moment gennem erkendelsen af objektivitet for de historiske subjekters vedkommende«. Igennem denne erkendelse bliver de materielle betingelser til et instrument, gennem hvilket de ønskede mål kan nås.

Dette fører Bobbio til meget håndfast at konkludere, at der hos Gramsci sker to afgørende fortolkningsændringer eller brud med den marxistiske tradition. Nemlig, at overbygningen får forrang frem for basis, og at i overbygningen kommer det ideologiske element til at dominere det institutionelle.

Bobbio har helt ret i, at i det øjeblik, det civile samfund betragtes som det område, hvori overgangen fra nødvendighed til frihed finder/kan finde sted, bliver hegemoniet/ ideologien ikke længere (som med Marx's ideologibegreb) en efter-rationaliseret retfærdiggørelse af magt, men en kraft, der er i stand til at skabe ny historie.

Derimod er han for håndfast i sin fortolkning, når han skriver, at dette betyder, at »overbygningen får forrang frem for basis«. Gramsci skriver netop, som vi så ovenfor, at forholdet mellem basis og overbygning må være »interaktivt og reciprok«, og henviser iøvrigt i samme sekvens til Marx's Feuerbach-tese om, at »mennesket skaber selv sin historie, men det skaber den ikke uafhængigt af de materielle omstændigheder, som det befinder sig i osv. Bobbios håndfasthed skygger her for det forhold, som det er langt vigtigere at understrege; nemlig at Gramsci med sit hegemoni- og civilsamfundsbegreb sprænger hele basis – overbygnings-tænkningen. Selvom han i nogen grad stadig er fanget af terminologien, opløser han den Marx'ske terminologi og begynder at operere med *tre* selvstændige samfundsmæssige sfærer, som har hver deres institutionelle basis, som har vigtige samfundsmæssige relationer til hinanden, men som også kan studeres i relativ uafhængighed af hinanden.¹²

Sammenholder man Marx's og Gramscis begreber om det civile samfund, ligger det fælles hos dem i, at de begge betragter det civile samfund som det aktive og positive moment i den historiske udvikling (hos Hegel ligger det aktive moment i staten, som »ideens virkeliggørelse«). Selve indholdet af deres begreber er imidlertid helt forskelligt – hos den ene økonomien, hos den anden hegemoniet. Hvad det indholdsmæssige angår, ligger Gramscis civilsamfunds-begreb tættere op ad Hegels, idet civilsamfundet også for Gramsci bliver den sfære, hvori subjektivitetsdannelsen finder sted. Den er således, som hos den tidlige (Hegel-inspirerede) Marx, den egentlige »menneskelige verden«. Gramsci anvender derfor også, når han taler om revolution og menneskelig frigørelse, den tidlige Marx's terminologi om, at »det politiske samfund må genabsorberes i det civile samfund« snarere end den leninistiske terminologis »smadring af statsapparaterne«. Ligeledes understreger han bestandigt, at en arbejderklassens magtovertagelse ikke blot er et spørgsmål om dannelsen af en kollektiv vilje, men i lige så høj grad et spørgsmål om nye tænkemåder – skabelsen af en »autonom vision om samfundet«.

Afslutning

Gramscis betydning for politisk teori og praksis ligger først og fremmest i hans vilje og evne til at se samfundsmæssige fænomener som udtryk for en social praksis. Heri adskiller han sig ikke meget fra de andre »store« marxister. Hos Gramsci kombineres dette udgangspunkt imidlertid med et opgør med både økonomisk determinisme, som den forekommer i for eksempel basis-overbygningsmetaforen, og med positivismen, som repræsenteret ved eksempelvis Bukharin og dennes »videnskabelige marxisme«. Disse forhold gør Gramsci til den første marxist som, også teoretisk, er helt konsekvent i sit udgangspunkt i praksis.

Dette kommer klart til udtryk i hans nøglebegreb »hegemoni«, hvormed han forsøger at karakterisere den form for (klasse-)magt og den særlige politiske praksis, som præger de moderne vestlige kapitalistisk-demokratiske lande.

Udgangspunktet i praksis betyder også en udvidelse af politikens genstandsfelt i forhold til common-sense opfattelsen heraf (»What politicians say and do«). Denne udvidelse gælder både politikens indholdsmæssige og institutionelle side. Hvad angår den indholdsmæssige side, kan man sige, at Gramsci – netop på grund af opgøret med positivismen og formodentlig også på grund af sin egen baggrund i lingvistik og filosofi – var særlig opmærksom på de »redskaber«, vi har til at forstå og fortolke virkeligheden med – sprog, kultur, moral (religion) og videnskab. I sit teoretiske univers etablerede han således en særlig sfære for sproglige, kulturelle, moralske og videnskabelige praksiser, som han kaldte »civiltà« – »det civile samfund«, ligesom han stærkt betonedes disse praksisers betydning for reproduktionen af magt og klasseherredømme.¹³

Hegemoniet skabes og reproduceres således først og fremmest i det civile samfund, og dette ses, som hos Marx, som det aktive og positive moment i den historiske udvikling. Dette betyder samtidig en institutionel udvidelse af politikens genstandsfelt, idet de institutioner, hvorigennem sprog, kultur, moral og videnskab reproduceres, inddrages i »magtens diskurs«. Disse institutioner – skoler, massemedier, familie, kirke, politiske partier, fagforeninger, frivillige organisationer med flere – gøres hermed til »krigszoner« i kampen om samfundsmæssig magt; og for Gramsci er det nødvendigt for arbejderklassen/de progressive kræfter at erobre væsentlige styrkepositioner i disse »zoner« for at opnå det hegemoniskift, som er en forudsætning for en succesfuld revolution.

Hvis man skal drage de politisk-strategiske konsekvenser heraf, må der således blive tale om at tage en hel række samfundsmæssige områder og magtrelationer op, som også flertallet af socialistiske kræfter traditionelt har overset eller tildelt en sekundær rolle. Det drejer sig om for eksempel modsætninger og holdninger på uddannelsesområdet, sundhedsområdet, om magtforhold mellem kønnene, i familien og i organisationerne. Og disse må ses som lige så vigtige eller lige så afgørende for det politiske herredømme som de politiske institutioner og økonomiens organisationer.

Gramscis opgør med økonomisk reduktionisme bevirker også, at man må karakterisere hans historieopfattelse som anderledes end hos de fleste andre marxister. Historien har hos Gramsci, i modsætning til hos Marx, ingen teleologi. Den har intet på forhånd fastlagt mål eller facit, og det er fejlagtigt at tale om, at de ka-

pitalistiske samfund nødvendigvis må gennemløbe bestemte stadier eller faser, som automatisk vil føre dem frem mod socialismen/kommunismen. Af Gramscis eget arbejde fremgår det, at han snarere ser historien som præget af brud; af en diskontinuert serie af hegemoniske projekter eller »historiske blokke« med hegemoniskabelsen eller reproduktionen/destruktionen som den væsentligste drivkraft. Han skriver således med en karakteristisk formulering, at »... tilstedeværelsen af objektive betingelser ... er ikke tilstrækkeligt: det er også nødvendigt at erkende dem, og at vide hvordan man skal bruge dem. Og at have viljen til at bruge dem« (her efter Femia, 1981: 120, egen oversættelse).

På trods af Gramscis originale indfaldsvinkel til »revolutionen i Vest«, som han selv kaldte det, forbliver der i et samfundsvidenskabeligt perspektiv en række uløste problemer i hans politik-teori. Disse drejer sig især om det præcise forhold mellem civilsamfund og stat og civilsamfund – økonomi. Med hensyn til disse problemer kan man konstatere en interessant pendant i den aktuelle diskussion mellem Giddens og Habermas (se Bernstein, 1985). Giddens, som repræsenterer udgangspunktet i »praksis«, hævder, at Habermas i sin *Theorie des kommunikativen Handelns* »glemmer« magten og – på trods af sin intention om det modsatte – får skilt strukturer og aktører ad i henholdsvis en »systemverden« (økonomi og politik) og en »livsverden«. Habermas på sin side hævder, at Giddens med sit udgangspunkt i »praksis« reelt bliver ude af stand til at specificere forskellige samfundsmæssige sfærer.

Heller ikke nogle af de mere fremtrædende samfundsforskere i dag synes således at være i stand til at løse det problem, som Gramsci rejste, nemlig problemet om, hvorledes man forener et udgangspunkt i »praksis« med nødvendigheden af at specificere forskellige typer af »praksis« – forskellige samfundsmæssige sfærer. Formuleret på en anden måde kan man sige, at Gramscis største uløste problem er, at hans »praksis-filosofi« så at sige kommer til at »spærre« for en nærmere forståelse af de politiske og økonomiske systemers *differentia specifica*.

Noter

1. Om begrebet »historisk blok«, se Gramsci (1971: 137, 168, 360, 377, 418). Kort fortalt kan det karakteriseres som et fasttømret og historisk levedygtigt »hegemoni projekt«. Om begrebet »hegemonisk projekt«, se nedenfor.
2. Jessop udtrykker det meget præcist, når han skriver: »Dette intellektuelle og moralske lederskab skabes igennem etisk-politiske og ideologiske praksiser, som opererer på grundlag af, og igennem, det fremherskende system af overbevisninger, værdier, hverdagsantagelser og sociale normer og herigennem organiserer folkelig kultur i bred forstand ...« (Jessop, 1982: 148, egen oversættelse).
3. Han reflekterer her over det parlamentariske demokrati som en afgørende konsensus-skabende faktor i den moderne kapitalisme, idet klasse modsætningerne i produktionssfæren tilsyneladende ophæves i relation til staten, hvor ideologien om frie, ligeberettigede borgere understøttes af den lige valgt, universelle love, etc.
4. For en uddybning af denne sondring mellem arbejderklassens hegemoni (eller aktiv, direkte konsensus) og borgerskabets hegemoni (eller passiv, indirekte konsensus) se Buci-Glucksmann (1980: 118-122).

5. Se også den længere polemik om »Thatcherisme« og hegemoni mellem Stuart Hall og Bob Jessop med flere i Jessop et al. (1984) og Hall (1985). Til debatten se også Leys (1985).
6. Dette er definitionen på den integrale stat, der står i modsætning til, hvad blandt andre Buci-Glucksmann kalder den unilaterale stat, hvor staten er lig med de repressive apparater.
7. Gramsci undgår herigennem Althusser's funktionalisme, hvor de ideologiske statsapparater (som kan sammenlignes med det, Gramsci kalder det civile samfunds institutioner) *altid* har den funktion at sikre reproduktionen af sociale relationer (og derfor *altid* er en del af staten), se Althusser (1971).
8. Hegel definerer »bürgerliche Gesellschaft« således: »Det civile samfund (»bürgerliche Gesellschaft«) indeholder følgende tre elementer:
A) Formidlingen af behov og tilfredsstillelsen af den enkelte gennem hans/hendes arbejde og igennem andre samfundsmedlemmers arbejde og behovstilfredsstillelse – behovssystemet (»das System der Bedürfnisse«).
B) Virkeliggørelsen af den heri indeholdte almene frihed; beskyttelsen af ejendom gennem retsplejen (»die Rechtspflege«).
C) Beskyttelsen imod den i ethvert system tilbageblivende tilfældighed og sammensmeltningen af særinteresser til en fællesinteresse gennem politiet (»die Polizei«) og korporation (»Korporation«) (Hegel, 1968: 167, egen oversættelse).
9. Hegel skriver således: »... forvirringen i denne tilstand (økonomiens tilstand, J. H.) kan kun finde en harmoni gennem den stat, som er magtfuld over for samme økonomi« (Hegel, 1968: 195, egen oversættelse).
10. Marx kan derfor konstatere i for eksempel »Zur Judenfrage«, at en sand menneskelig frigørelse må betyde en tilbageføring af det politiske liv til det menneskelige liv (Marx/Engels, 1964: 370); en formulering, som er bemærkelsesværdig lig Gramscis senere formulering om, at statens bortvisnen må betyde »genabsorptionen af det politiske samfund i det civile samfund« (Gramsci, 1971: 253). Se iøvrigt nedenfor.
11. Dette kommer klartest til udtryk, hvor Gramsci skriver: »Det vi kan gøre, indledningsvis, er at fastlægge ... to »overbygningsniveauer«: det ene, som kan kaldes »civilt samfund«, ... og det andet, det »politiske samfund« eller »staten«. Disse to niveauer korresponderer på den ene side med den hegemoniske funktion, som den dominerende gruppe udøver over hele samfundet, og på den anden side med den »direkte dominans« eller magt, som udøves gennem staten (administrationen) og retssystemet« (Gramsci, 1971: 12, egen oversættelse).
12. Jeg mener derfor også, at man underspiller Gramscis teoretiske nytænkning ved blot at tale om, at der med hans civilsamfundsbegreb sker en »fordobling af overbygningen«, som for eksempel Femia (1981) eller (Bobbio) 1979.
13. Vi noterer her et vist slægtskab med Foucault og dennes analyser af »mikro-magt«, se Foucault (1977, 1980).

Litteratur

- Albæk, E. (1985). »Neo-gramscianerne. Endnu en 3. vej til demokrati og socialisme?«, *Politica*, 17. årg. nr. 1.
- Althusser, L. (1970). *Att læse Kapitalet*, Stockholm: Bo Cavefors Bokforlag.
- Althusser, L. (1971). »Ideology and Ideological State Apparatuses« i Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books.
- Anderson, P. (1977). »The Antinomies of Antonio Gramsci«, *New Left Review*, No. 100.
- Astley, G. W. og A. H. Van de Ven (1983). »Central Perspectives and Debates in Organization Theory«, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 28: 245-273.
- Bang, H. P. (1987). »Politics as Praxis. A New Trend in Political Science«, *Statsvetenskapligt Tidsskrift*, Nr. 1.
- Bernstein, R. J. (ed.) (1985). *Habermas and Modernity*, Oxford: Basil Blackwell.
- Benson, J. K. (1977). »Organizations: A Dialectical View«, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 22. No. 1.

5. Se også den længere polemik om »Thatcherisme« og hegemoni mellem Stuart Hall og Bob Jessop med flere i Jessop et al. (1984) og Hall (1985). Til debatten se også Leys (1985).
6. Dette er definitionen på den integrale stat, der står i modsætning til, hvad blandt andre Buci-Glucksmann kalder den unilaterale stat, hvor staten er lig med de repressive apparater.
7. Gramsci undgår herigennem Althusser's funktionalisme, hvor de ideologiske statsapparater (som kan sammenlignes med det, Gramsci kalder det civile samfunds institutioner) *altid* har den funktion at sikre reproduktionen af sociale relationer (og derfor *altid* er en del af staten), se Althusser (1971).
8. Hegel definerer »bürgerliche Gesellschaft« således: »Det civile samfund (»bürgerliche Gesellschaft«) indeholder følgende tre elementer:
A) Formidlingen af behov og tilfredsstillelsen af den enkelte gennem hans/hendes arbejde og igennem andre samfundsmedlemmers arbejde og behovstilfredsstillelse – behovssystemet (»das System der Bedürfnisse«).
B) Virkeliggørelsen af den heri indeholdte almene frihed; beskyttelsen af ejendom gennem retsplejen (»die Rechtspflege«).
C) Beskyttelsen imod den i ethvert system tilbageblivende tilfældighed og sammensmeltningen af særinteresser til en fællesinteresse gennem politiet (»die Polizei«) og korporation (»Korporation«) (Hegel, 1968: 167, egen oversættelse).
9. Hegel skriver således: »... forvirringen i denne tilstand (økonomiens tilstand, J. H.) kan kun finde en harmoni gennem den stat, som er magtfuld over for samme økonomi« (Hegel, 1968: 195, egen oversættelse).
10. Marx kan derfor konstatere i for eksempel »Zur Judenfrage«, at en sand menneskelig frigørelse må betyde en tilbageføring af det politiske liv til det menneskelige liv (Marx/Engels, 1964: 370); en formulering, som er bemærkelsesværdig lig Gramscis senere formulering om, at statens bortvisnen må betyde »genabsorptionen af det politiske samfund i det civile samfund« (Gramsci, 1971: 253). Se iøvrigt nedenfor.
11. Dette kommer klart til udtryk, hvor Gramsci skriver: »Det vi kan gøre, indledningsvis, er at fastlægge ... to »overbygningsniveauer«: det ene, som kan kaldes »civilt samfund«, ... og det andet, det »politiske samfund« eller »staten«. Disse to niveauer korresponderer på den ene side med den hegemoniske funktion, som den dominerende gruppe udøver over hele samfundet, og på den anden side med den »direkte dominans« eller magt, som udøves gennem staten (administrationen) og retssystemet« (Gramsci, 1971: 12, egen oversættelse).
12. Jeg mener derfor også, at man underspiller Gramscis teoretiske nytænkning ved blot at tale om, at der med hans civilsamfundsbegreb sker en »fordobling af overbygningen«, som for eksempel Femia (1981) eller (Bobbio) 1979.
13. Vi noterer her et vist slægtskab med Foucault og dennes analyser af »mikro-magt«, se Foucault (1977, 1980).

Litteratur

- Albæk, E. (1985). »Neo-gramscianerne. Endnu en 3. vej til demokrati og socialisme?«, *Politica*, 17. årg. nr. 1.
- Althusser, L. (1970). *Att læse Kapitalet*, Stockholm: Bo Cavefors Bokforlag.
- Althusser, L. (1971). »Ideology and Ideological State Apparatuses« i Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books.
- Anderson, P. (1977). »The Antinomies of Antonio Gramsci«, *New Left Review*, No. 100.
- Astley, G. W. og A. H. Van de Ven (1983). »Central Perspectives and Debates in Organization Theory«, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 28: 245-273.
- Bang, H. P. (1987). »Politics as Praxis. A New Trend in Political Science«, *Statsvetenskapligt Tidsskrift*, Nr. 1.
- Bernstein, R. J. (ed.) (1985). *Habermas and Modernity*, Oxford: Basil Blackwell.
- Benson, J. K. (1977). »Organizations: A Dialectical View«, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 22. No. 1.

- Bobbio, N. (1979). »Gramsci and the Conception of Civil Society« i C. Mouffe (ed.).
- Buci-Glucksmann, C. (1980). *Gramsci and the State*, London: Lawrence & Wishart.
- Cohen, J. (1982). *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, Boston: The University of Massachusetts Press.
- Elster, J. (1985). *Making Sense of Marx*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Femia, J. V. (1981). *Gramsci's Political Thought. Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*, Oxford: Clarendon Press.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punishment*, Harmondsworth.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, (ed. Colin Gordon), New York.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London: Lawrence & Wishart.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt A. M.: Suhrkamp Verlag.
- Hall, S. (1985). »Authoritarian Populism: A Reply to Jessop et al., *New Left Review*, No. 151.
- Hegel, G. W. F. (1968). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Frankfurt A. M.: Studienausgabe, Bd. 2, Fischer Bucherei G.m.b.H.
- Hoff, J. (1983). »State, Petty Bourgeoisie and Populism in Post-War Scandinavia«, arbejdsrapport 1983/10, K.U.: Inst. for Samfundsfag og Forvaltning.
- Hoff, J. (1987). »Hegemoni og demokrati« og »Neo-gramscianerne og diskurs-begrebet«, arbejdsrapport 1987/9, K.U.: Institut for Samfundsfag og Forvaltning.
- Hviid Nielsen, T. (1984). »Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer«, *Samfundsøkonomen*, 2. årg. nr. 3.
- Hviid Nielsen, T. (1986). »Stat, civilt samfund og marked – i det industrielle samfund og det post-industrielle scenario«, i T. Hviid Nielsen m.fl.
- Hviid Nielsen, T. m. fl. (1986). *Velfærdsstaten i krise II – samfundsmæssige organiseringsmåder og politiske institutioner*. Ålborg.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State*, Oxford: Martin Robertson & Company Ltd.
- Jessop, B. (1983). »Accumulation, State and Hegemonic Projects«, *Kapitalistate*, No. 10/11.
- Jessop, B. et al. (1984). »Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism«, *New Left Review*, No. 147.
- Laclau E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London: Verso.
- Laclau, E. og Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso.
- Lenin, V. I. (1970). *Hva må gøres?*, Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Leys, C. (1985). »Thatcherism and British Manufacturing: A Question of Hegemony«, *New Left Review*, No. 151.
- Lundqvist, L. (1984). »Aktörer och strukturer«, *Statsvetenskapligt Tidskrift*, No. 1.
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Marx, K. og Engels, F. (1964). *Werke*, Band 1, Berlin: Dietz Verlag.
- Mouffe, C. (ed.) (1979). *Gramsci and Marxist Theory*, London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Plamenatz, J. (1972). *Ideologi. Et aktuelt begreb i kritisk belysning*, Odense: Fremad.
- Pontusson, J. (1979). »Gramsci and Eurocommunism: A Comparative Analysis of Conceptions of Class Rule and Socialist Transition«, *Berkeley Journal of Sociology*.
- Rothstein, B. (1988). »Aktör-struktur dilemma. En metodologisk ansats«, *Statsvetenskapligt Tidskrift*, No. 1.
- Sebag, L. (1964). *Marxisme et structuralisme*, Paris.
- Showstack-Sassoon, A. (ed.) (1979). *Approaches to Gramsci*, London.
- Winch, P. (1958). *The Idea of a Social Science*, London: Routledge & Kegan Paul.